akademik Josip Bratulić – akademik Stjepan Damjanović

## UVOD

Hrvatska pisana kultura jedan je od važnijih dijelova ukupne hrvatske kulture. Ona obuhvaća djela koja su različita po načinu pisanog izražavanja: natpise na kamenim spomenicima, grafite na graditeljskim objektima, rukopisna djela, tiskane knjige, elektronske knjige ... Među djelima pisane kulture mogu se uočiti djela različita po pripadnosti  književnim vrstama, odnosno vrstama drugih stručnih područja, kao što su: pjesme, pripovijetke, romani, drame, odnosno misali, brevijari, evanđelistari, molitvenici, rječnici, gramatike, enciklopedije, leksikoni, priručnici, zbornici,  statuti ...

U ovoj se monografiji opisuju djela pisane kulture koja pripadaju različitim načinima pisanog izražavanja, književnim i stručnim vrstama te stručnim područjima, kao što su: književnost, jezikoslovlje, teologija, povijest, pravo, ekonomija, politika.

## SREDNJI VIJEK

Već u ranom razdoblju hrvatske povijesti zabilježena su na kamenim spomenicima i pergameni imena hrvatskih vladara: Trpimira, Mutimira, Branimira i drugih knezova. U *Čedadsk om evanđelistaru*
(Cividale del Friuli, Italija, V./VI. st.) zabilježena su u IX. st. imena hodočasnika – hrvatskih knezova i njihove pratnje: Bribina, Terpimer, Petrus, Dragovid, Presila te imena kneza Branimira i njegove žene Marijoze. Na dvoru kneza Trpimira boravio je i prognanik – benediktinac Gottschalk i o tome dao važno svjedočanstvo (
*Svjedočanstvo opata Gottschalka o Trpimirovoj vojni*

, IX. st). Važan natpis s prekrasno uklesanim slovima iz Muća Gornjeg, datiran je i spominje kneza Branimira i godinu 888. U drugom natpisu s imenom kneza Branimira (Šopota kod Benkovca, IX. st.) zapisano je i ime njegova naroda: »
*Branimero comes dux Cruatorum cogitavit*
.«

Tako je pismom određen kulturološki položaj onovremene Hrvatske: politički i crkveno-upravno ona pripada zapadanom – rimskom kršćanstvu, koje je označeno latinskim jezikom u bogoslužju i latinskim pismom u upravi i crkvenim poslovima. Pored toga na prostorima koje naseljuju Hrvati proširilo se slavensko bogoslužje te duhovna i kulturna baština Svete braće, Ćirila i Metoda, a to je naslijeđe proželo, u ranom razdoblju hrvatske povijesti, velik dio Hrvatske glagoljičkim pismom i slavenskim bogoslužjem. Uz to hrvatska kultura prima plodne poticaje i tekstove i od Istočne crkve, a oznaka toga je ćiriličko pismo.

Latinskim pismom (latinicom) u ranom razdoblju hrvatske pisane kulture, osim kneževskih i kraljevskih isprava te papinskih pisama, zapisana su imena hrvatskih knezova na oltarnim pregradama (septumima) i nadvratnicima. Iz toga je ranog razdoblja i jedinstveni spomenik pripadnosti Hrvata kršćanstvu – *Višeslavova krstionica* (VIII./IX. st.). Neke oltarne ploče imale su glagoljički natpis, kao *Bašćanska ploča* (XI./XII. st.), kamena darovnica kralja Zvonimira iz Jurandvora, koja nije samo dragi kamen hrvatskoga jezika, nego i ugaoni kamen hrvatske književnosti u kojem je prvi put zapisano ime hrvatskoga kralja Zvonimira hrvatskim jezikom.

Nedugo nakon smrti kralja Dimitrija Zvonimira mijenja se središte političke moći dolaskom mađarske vladarske kuće Arpadovića na hrvatsko prijestolje. U tim teškim godinama promjena poseban položaj uspjelo je izboriti nekoliko hrvatskih gradova a među njima i Zadar. Benediktinski samostani, i muški i ženski, središta su vjerskoga djelovanja i kulture pismenosti. *Natpisi na grobu opatice Čike i Većenege* (XII. st.) o tome jasno svjedoče, a njihove knjige govore kako se u Zadru prožimaju utjecaji kršćanskoga Istoka i Zapada. U kulturnom stvaralaštvu sa Zadrom se natječu Trogir i Split. Boreći se za crkveni primat Splitske nadbiskupije i želeći osnutak biskupije dovesti u svezu s apostolskim vremenima, Toma Arhiđakon (1200. – 1268.) piše djelo *Historia Salonitana* (XIII. st.) u kojem prikazuje povijest splitske crkve, s mnogo dragocjenih podataka o srednjovjekovnoj hrvatskoj državi. Iz Splita je sačuvan veliki broj pisanih svjedočanstva, knjiga i natpisa, koji svjedoče o tome ranom životu pisane kulture u gradu i okolici.

Osnutkom Zagrebačke biskupije (1093./94.). postavljeni su temelji za bogatiji razvitak ne samo crkvenoga života nego i pisane kulture. Knjige koje su biskupi pri osnutku nove biskupije darovali sačuvane su do danas i svjedoče jednako o visokoj kulturi pismenosti onoga vremena, kao i važnosti koja se pridavala novoutemeljnoj biskupiji. Među dragocjenim kodeksima, koji se vezuju za to razdoblje, nalazi se *Radonova Biblija* (VIII./IX.), koja je vjerojatno pripadala prvom zagrebačkom biskupu Duchu, koji je u XII. st. nad latinskim tekstom unosio slavenske (hrvatske) riječi – *glose* kao pomoć za svoje propovijedi puku.

Razvitak latiničnoga pisma na hrvatskom prostoru događa se prije svega u našim skriptorijima slično kao i u glavnim središtima zapadne europske pismenosti. I u našim su se samostanima i kaptolskim knjižnicama, u bibliotekama i skriptorijima sačuvali krasni uzorci pisma beneventane, karoline, knjižne minuskule i onih uglednih pisama kojima su pisani liturgijski kodeksi: lekcionari, sakramentari, graduali, legendari, a u kasnijim razdobljima misali i brevijari. Mnogo je knjižnoga blaga propalo u požarima, ratovima i drugim nedaćama, zajedno sa starim samostanima.

Najstariji sačuvani latinički tekstovi pisani hrvatskim jezikom potječu iz sredine XIV. stoljeća, i to su *Šibenska molitva* i *Red i zakon*. Krajem XIV. stoljeća na zadarskom su području napisana *Žića svetih otaca*, prijevod popularnih latinskih *Verba seniorum*. Iz toga je stoljeća sačuvan *Koručulanski lekcionar* (obred blagoslova vode na blagdan Vodokršća). Za njim slijedi *Zadarski lekcionar*, a u Dubrovniku je u to doba sastavljen iluminirani molitvenik za redovnice, danas poznat pod imenom *Prvi vatikanski hrvatski molitvenik*. Tekst je prepisan sa starijega, čakavskoikavskoga predloška.

Širenje humanističkih ideja i prihvaćanje latinskog jezika kao općeg jezika pisane kulture snažno je zahvatilo hrvatske gradove u Dalmaciji, ali su te ideje bile veoma prisutne i u tadašnjoj Slavoniji, sa Zagrebom na čelu. U tom zrelom razdoblju europske kulture, kad se proučava autentična europska baština, i hrvatska glagoljaška tradicija doživjela je svoj vrhunac s prvotiskom glagoljskog *Misala* (1483.) i *Brevijara* (1491.), a poslije su slijedila ponovljena izdanja liturgijskih knjiga te knjiga za obrazovanja glagoljaša.

## Tri pisma: glagoljica, ćirilica i latinica

Što se grafije tiče, hrvatska je srednjovjekovna književnost i cjelokupna pisana kultura tropismena: sačuvane glagoljičke tekstove imamo iz XI. stoljeća, ćiriličke iz XII., a latiničke iz XIV. stoljeća. Povijesni nam dokumenti svjedoče da se glagoljicom pisalo i u IX. stoljeću, ali nam se tekstovi nisu sačuvali. Na hrvatskom tlu glagoljica je poprimila uglate oblike pa se naziva uglatom, za razliku od oble koju zovemo bugarsko-makedonskom. Udjel glagoljice u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti je velik i važan: ne samo da se tim pismom piše kroz cijeli srednji vijek, ne samo da su tekstovi pisani glagoljicom najbrojniji i najopsežniji, nego se i za velik broj hrvatskim jezikom pisanih bosaničnih i latiničnih tekstova može pokazati da su prepisivani iz starijih glagoljičnih matica. Povijesni dokumenti jamče nam postojanje glagoljice na hrvatskom tlu u X. stoljeću mada su prvi tekstovi iz XI. stoljeća. Pisanje glagoljicom se prvo razvilo u onim dalmatinskim gradovima koji su bili pod upravom Bizanta, a kasnije se proširilo na znatan dio hrvatskoga etničkog prostora: kvarnerske otoke, Istru, Dalmaciju, Liku, Krbavu, Pokuplje i Pounje.

Ćirilicom se hrvatski jezik bilježi od XII. stoljeća. Hrvatska ćirilica nazivala se različito: *arvack o pismo* i *poljičica*, a u XIX. st. *bosančica* i *bosanica*. Njome su pisani tekstovi u mnogim hrvatskim krajevima, posebice u Bosni, u Poljicama (zaleđe Splita) i u Dubrovniku. Bosančica se počinje oblikovati u XII. i XIII. stoljeću na kamenim spomenicima, ali i na drugim materijalima, za liturgijske i druge potrebe bosanskih krstjana te za potrebe bosanske i hrvatske diplomatike. Od XV. do XVIII. stoljeća to se pismo jako proširilo, a bosanski su ga franjevci upotrebljavali u rukopisima i u tiskanim djelima. Pod utjecajem glagoljice hrvatska je ćirilica uklonila nefunkcionalne nadredne znakove te razvila poseban grafem kojim se bilježe glasovi ***ć*** i ***đ***. U glagoljaškim sredinama nađeni su spomenici u kojima se glagoljica i ćirilica miješaju. Najstarija ćirilična isprava na tlu današnje Hrvatske je *Povaljska listina* (1250.), s osnovnim tekstom iz 1184., a uz nju veću važnost u povijesti hrvatske kulture imaju i ovi spomenici pisani ćirilicom: *Povaljski prag* (oko 1184.), *Poljički statut*

(XV./XVI. st.) te tiskana djela bosanskih franjevaca na ćirilici.

Latinica je najstarije pismo na prostorima na kojima danas žive Hrvati. Njome se bilježio kontinuirano latinski jezik, a povremeno hrvatski jezik. Najstariji su sačuvani tekstovi pisani latinicom i hrvatskim jezikom iz XIV. stoljeća (*Šibenska molitva* i *Red i zakon*). Međutim i prije su svećenici na marginama latinskih knjiga, pripremajući se za propovijed ili za kakvu drugu službu, bilježili hrvatske riječi (tzv. glose). Proces kojim smo stigli do današnjega izgleda hrvatske latinice bio je dugotrajan i složen, pa su se neki glasovi (**č**, **ć**, **š**, **ž**) pisali i na dvadesetak načina, najčešće dvoznacima. Na latinično pismo u primorskim krajevima utjecali su talijanski, a u sjevernim krajevima mađarski uzori. Latinica je imala veliku prednost pred glagoljicom u tome što su se njome bilježili i latinski i hrvatski, a naravno još više u tome što su iza nje stali oni koji su imali stvarnu moć u Europi.

**Hrvatska srednjovjekovna književnost**

Ako smo kao početak hrvatskoga književnog srednjovjekovlja označili prve glagoljične tekstove iz XI. stoljeća, završetkom bismo mogli imenovati 1508. godinu, kada prestaje s radom senjska glagoljička tiskara. U prvom i drugom desetljeću XVI. stoljeća srednjovjekovna književnost supostoji s renesansnom, ali i u kasnijim vremenima mogu se naći djela stvarana po načelima srednjovjekovne poetike.

Hrvatski srednjovjekovni pisci nisu prepisivali i prevodili samo *liturgijske* i *biblijske* tekstove. Istina je da ti tekstovi prevladavaju, ali nipošto nisu jedini. Hrvatska srednjovjekovna književnost sadrži sve najzanimljivije tekstove europskoga srednjovjekovlja: zbirke poučnih sentencija *Knjige Kata mudroga,*
enciklopedije srednjovjekovnoga znanja zvane
*Lucidar,*

teološke priručnike namijenjene svećeničkom podmlatku (
*summa*
) i legendarne prikaze pojedinih životinja, napose onih iz Svetoga pisma (
*Fiziolog*
).

Drugu veliku skupinu tekstova čine oni »*u kojima je dominantni element prozne strukture fabula, priča* ...« (Dunja Fališevac). Kadšto su ti tekstovi napisani s prvotnom namjerom da zabilježe povijesni događaj, ali je estetska funkcija jezika u njima tako prevladala da danas o nekima od tih djela (
*Zapis popa Martinca*
, priča o Zvonimirovoj pogibiji u
*Ljetopisu popaDukljanina*
) govorimo kao o vrhuncu hrvatske srednjovjekovne proze. I dva srednjovjekovna romana, onaj o Troji (
*Rumanac trojski*
) i onaj o
Aleksandru Velikomu
(
*Aleksandrida*
), sačuvali su se u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti.

Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo pretežito je osmeračko i nerijetko je služilo pobožnostima crkvenih bratovština. Pjesme se prenose iz regije u regiju, jedan naraštaj ih predaje drugome; vezane su uz najznačajnije kršćanske blagdane (Božić, Uskrs) i uz najvažnije događaje u čovjekovu životu, napose uz odlazak s ovoga svijeta.

Počeci hrvatske dramske književnosti bili su u srednjoj Dalmaciji, a nositelji su bili članovi bratovština, koje su postojale u Hrvatskoj već u XIII. st., ali prva sačuvana *prikazanja* su iz XV. st. Najčešće su dramatizirane teme rođenja Isusova i muke i smrti, ali također i svetačke legende, npr.
*Muka svete Margarite*
te prikazanja s eshatološkim motivima, npr.
*Govorenje svetoga Bernarda*
.

## Počeci tiskarstva i hrvatske inkunabule

Hrvati su dali velik prinos tiskarstvu na samom njegovu početku i u tadašnjoj Europi su priznati majstori novoga umijeća: tiskaju latinskim jezikom i latiničnim slovima svoja i tuđa djela, ali i na hrvatskom jeziku i glagoljici: glagoljaši su otisnuli šest inkunabula. Uz to Hrvati imaju i tri latinične inkunabule. Evo pregleda hrvatskih inkunabula:

### Glagoljične

1. ***Misal po zakonu rimskoga dvora***, **1483.**, mjesto tiska nepoznato, sačuvano 11 potpunih ili gotovo potpunih primjeraka
2. ***Brevijar po zakonu rimskoga dvora***, **1491.**, Kosinj(?), sačuvan jedan potpun primjerak
3. ***Ispovid***, **1492.**, mjesto tiska nepoznato, nije sačuvan ni jedan primjerak
4. ***Baromićev brevijar***, **1493.**, Mleci, sačuvano pet primjeraka, jedan potpun
5. ***Senjski misal***, **1494.**, Senj, sačuvan jedan potpuni i dva nepotpuna primjerka
6. ***Spovid općena***, **1496.**, Senj, sačuvan samo jedan potpuni primjerak

### Latinične

1. ***Molitvenik***, **1490.** (?), mjesto tiska nepoznato, sačuvan samo jedan primjerak
2. ***Oficij***, **1490.** (?), mjesto tiska nepoznato, sačuvan samo jedan primjerak
3. ***Lekcionar Bernardina Splićanina***, **1495.**, Mleci, sačuvana dva potpuna primjerka

O prvim tiskarima koji su tiskali knjige na hrvatskom jeziku i pismu malo znamo: Blaž Baromić, Grgur Senjanin, Silvestar Bedričić, Gašpar Turčić, Urban iz Otočca, Tomas Katridarić, a zatim sredinom XVI. stoljeća biskup Šimun Kožičić. Zanat tiskarstva stjecao se u središtu ranoga tiskarstva – Veneciji. Uspjeli su samo najbolji i najsposobniji, a takvi su bili Andrija Paltašić iz Kotora i Dobrić Dobričević s otoka Lastova. U Paltašićevoj tiskari tiskano je

četrdesetak knjiga i one spadaju u najljepša i najuspjelija ostvarenja ne samo mletačkog, već i svjetskog tiskarstva s kraja XV. stoljeća. Dobrić Dobričević (Boninus de Boninis de Ragusio, Ragusaeus) nakon kraćeg boravka u Veneciji i Veroni zadržava se duže vremena i u Bresci te tu izdaje najbolja svoja djela. Osobito se ističu drvorezima ukrašene Ezopove *Basne,* Danteova *Božanstvena komedija* (1487.) i *Oficij Blažene Djevice Marije* na latinskom jeziku. Vrbničanin Blaž Baromić tiskao je *Brevijar* u tiskari obitelji Torresani 1493. Njegovo ime može se naći na stranicama dviju senjskih inkunabula – *Misala* (1494.) i *Spovida općena* (1496.)

Prvi naš pisac koji je tiskom objavio svoje djelo bio je biskup Nikola Modruški, odličan i spretan diplomat, koji 1474. izdaje u Rimu posmrtni govor Petru Riariju, kardinalu sv. Siksta. Juraj Šižgorić izdaje u Veneciji tiskom svoje pjesme 1477.; to je prva tiskana zbirka pjesama hrvatskoga pjesnika. Knjige su tiskali prije 1500. Karlo Pucić, Jakov Bunić, Koriolan Ćipiko, Petar Pavao Vergerije. Teološka djela na latinskom jeziku daju tiskati Juraj Dragišić, Klement Ranjina, Šimun Hvaranin, Andrija Jamometić, Luka Tolentić i drugi. Prvo izdanje *Brevijara Zagrebačke crkve* (*Breviarium secundum usum ecclesie Zagrabiensis*) tiskano je u Veneciji 1484. u radionici znamenitoga tiskara Erharda Radtolda; drugo izdanje tiskano je 1503. kod Giunte, a financirao ga je knjižar iz Budima Ivan Pap. Poslije slijedi prekrasno izdanje *Misala Zagrebačke crkve,* koje je započeto 1509. a dovršeno 1511. u Veneciji.

**Hrvatske glagoljičke knjige u svjetskim knjižnicama i muzejima**

Hrvatski glagoljični tekstovi privlačili su inozemne ljubitelje knjige neobičnim pismom i ljepotom te su oni tijekom stoljeća nastojali doći u posjed koje hrvatske knjige pisane ili tiskane glagoljicom. Nastojali su to i pojedinci i knjižnice, one vrlo znamenite i one koje su to htjele

postati. Danas se zna za više od 60 knjižnica i muzeja u inozemstvu koje posjeduju neke hrvatske glagoljičke knjige i nerijetko se njima ponose kao osobitim vrijednostima svojega fonda, npr.

Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana
Rim, Biblioteca della congregazione de Propaganda Fide
Venecija, Fondazione Cini
Bologna, Biblioteca dell' Università
Beč, Őesterreichische Nationalbibliothek
Budimpešta, Országos Széchényi Könyvtar
Ljubljana, Nacionalna in univerzitetna knjižnica
London, British Library
Oxford, Bodleian Library
Pariz, Bibliothèque Nationale
Rheims, Bibliothèque municipale
Petrograd, Rossijskaja nacional'naja biblioteka
Prag, Kníhova Národního musea
Berlin, Staatsbibliothek
München, Staatsbibliothek
Carigrad, Sultanahmet »Topkapi sarayi müzesi külüphamesi«
New York, The Pierpont Morgan Library
Washington, Library of Congress

**Hrvatski glagoljički tekstovi** nalaze se i u ovim gradovima: Bamberg, Frankfurt na Majni, Kassel, Magdeburg, Stuttgart (Njemačka); Güsing, Innsbruck, Linz, Schwarzau, Trier (Austrija); Firenza, Trento, Trst, Padova, Siena (Italija); Madrid, Salamanca (Španjolska); Basel (Švicarska); Tours (Francuska); Kopenhagen (Danska); Delft (Nizozemska); Oslo (Norveška); Martin (Slovačka); Wroclaw, Krakow (Poljska), Sibiu (Rumunjska); Moskva (Rusija) ...